

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

MAGISTRA VITAE

Розмови про історію
з Сергієм Плохієм

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2020

УДК 947+323.1(477)(047.53)
ПЗ98

ПЗ98 MAGISTRA VITAE Розмови про історію з Сергієм
Плохієм – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2020. – 368 с.
ISBN 978-966-378-820-3

Уроки історії, які нам ще треба вивчити – головна тема збірки інтерв'ю історика Сергія Плохія, які він дав українським медіям протягом останніх років. Розмови історика з провідними журналістами та науковцями України – це не тільки погляд на історію очима сучасності, але також погляд на сучасність очима історії, захоплива подорож за лаштунки створення книжок з історії, які стали бестселерами в Україні та поза її межами. Нарешті, це відповіді на питання, які сьогодні турбують світ, коли він дивиться на Україну з перспективи свого власного досвіду та своєї історії. Якщо Вас цікавить не тільки як твориться історія, але і як вона пишеться, ця книжка для Вас.

УДК 947+323.1(477)(047.53)

На обкладинці використані фрагменти обкладинки для часопису «Наше минуле», 1918, №1 (НХМУ) художника Георгія Нарбута.

ISBN 978-966-378-820-3

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2020

© Сергій Плохій, 2020

ЗМІСТ

Передмова 5

Життєпис

Pro Domo Sua 9
Alma Mater 30
Історія тут і там 40

Міфи давні та нові

*«Ми б не називалися Україною,
якби не козаки...»* 47
Козацький міф 61
Загублене царство 72
Триєдиний народ 86

Червоне століття

Географія смерті 99
«У Голодомору був меседж...» 106
Зотруйним пістолетом 116
*«Вбивство Бандери не виправдало
сподівань КДБ...»* 127
Секретні ракети 141

Чорнобиль

Історія трагедії 146
Зрозуміти Чорнобиль 149
Подолати шок 162
Серіал і реальність 168
Атомна енергія та ядерна безпека 184

Прощання з імперією

Коріння незалежності 189
«Історію обдурити не вдалося...» 193

<i>Біловезька пуца</i>	198
<i>Падіння Союзу</i>	201
<i>«Розвал СРСР ще не завершився...»</i>	205

Нова нація

<i>Чи є в Україні національна ідея?</i>	221
<i>«Війна все змінила...»</i>	226
<i>Цінність власної держави</i>	233
<i>«Нації – це живі організми...»</i>	242
<i>Майбутнє російської культури</i>	252
<i>«Україна віддаляється від Росії...»</i>	258
<i>Міни уповільненої дії</i>	263

Світова політика

<i>Російське питання</i>	276
<i>Москва міняє тактику</i>	284
<i>«Томос – це поєднання...»</i>	291
<i>Ціна миру</i>	294
<i>Уроки Ялти</i>	307
<i>Чи є в Україні своя гра?</i>	322
<i>Ядерна зброя</i>	333

Якої історії потребує сучасна Україна?

<i>Погляд з Америки</i>	339
<i>Історична література</i>	346
<i>Публічний простір</i>	354
<i>Чому варто переосмислювати історію?</i>	363

Передмова

Використані у назві цієї книжки слова Цицерона – *Magistra Vitae* – стосуються історії і відбивають певний спосіб трактування цієї дисципліни як резервуару досвіду і знання, з якого можна виснувати уроки на майбутнє.

Погляд на історію як вчительку життя (*Historia est Magistra Vitae*) домінував в античній історіографії, пережив середньовіччя і забарвив собою історичні твори доби Ренесансу. Але потім охочих вчитися у історії різко поменшало. Голоси про те, що історія вчить тільки тому, що вона нічому не вчить, стали ознакою модерної доби. Історія, особливо історія націй, була визнана нарративом та конструктом і покладатися на неї не рекомендувалося. З початку ХХ століття заговорили, однак, про прикладну історію, або *applied history*, як спосіб залучення історичних знань для розв'язання проблем сучасності. З 70-х років минулого століття цей підхід набув легітимності через публікації гарвардських істориків міжнародної політики, зокрема Ернста Мея, а сьогодні мої колеги у Школі управління імені Джона Кеннеді провадять багаторічний і успішний проект з прикладної історії. Дійсно, суспільству, як і людині, нема до чого більше звертатися за порадою та орієнтиром крім власного досвіду.

Передмова

Мета цієї книжки – поглянути очима історика на останні кілька надзвичайно драматичних років у житті українського суспільства, а також подивитися на історію з перспективи цього досвіду, щоб зрозуміти сенс перетворень, які відбуваються сьогодні в Україні. Книжка складається з сорока інтерв'ю, переважно більшість яких я дав українським медіям протягом останніх п'яти років – з часу Революції Гідності та початку російсько-української війни. Хоча інтерв'ю я давав і раніше, книжка, складена виключно з інтерв'ю, для мене стала новим жанром і несподіваною нагодою пригадати та перевірити власні оцінки, теорії та переконання. Інтерв'ю – це історія під запис, тут і зараз, де відповідь на подекуди несподіване питання треба дати у цю секунду, а наукова стаття чи книжка – «гра в довгу», з більшим запасом часу. Так що багато чого тут було вперше.

Модель, яка стояла перед моїми очима при формуванні книги, – це модель публічної лекції, котра часто завершується запитаннями та дискусією. У цьому випадку такими лекціями стали мої книжки, що останнім часом видано в українських перекладах, а зібрані під однією обкладинкою інтерв'ю та розмови нагадують те, що англійською називається Q&A, або Question and Answer Period. Мені цей етап публічної лекції завжди подобався найбільше, бо давав можливість говорити про те, що цікавить аудиторію, а не про те, що цікавить тебе, або на твою думку, мало б цікавити інших.

Тому тут я хочу висловити щире подяку моїм співбесідникам, фактично співавторам цієї книжки, за те, як вони формулювали запитання, як визначали напрям розмови та перетворювали розмовну мову на письмову. Разом з тим, хочу перед ними вибачитися. Оскільки жанр окремого інтерв'ю значно відрізняється від жанру

Передмова

книжки, я мусив скорочувати тексти і прибирати питання, які повторювалися, а відповідно і відповіді на ці питання. У кожному випадку є посилання на оригінал інтерв'ю і можливість перевірити роботу мого редакційного скальпеля. Не завжди вдалося уникнути повторів, але я намагався робити це якомога сумлінніше. З'явилася у мене і нагода поквитатися з редакторами, які дають назви статей та інтерв'ю на свій розсуд і без консультації з авторами. У книжці я нарешті зміг запропонувати свої назви, хоча деякі, найбільш вдалі, таки зберіг. Ну і останнє з категорії подяк та вибачень. Хотів би щиро подякувати Леонідові Фінбергу, Олі Гнатюк, видавництву «Дух і літера» і усім тим хто долучився та підтримав це видання.

Журналістику інколи називають літературою на бігу. Сподіваюся, що ця історія на бігу, під мікрофон, і на потребу дня, але з почуттям відповідальності за минуле і за майбутнє, допоможе кінцевому бенефіціарові – читачці чи читачеві зрозуміти час, у який ми живемо, і знайти себе та своє місце у ньому.

ЖИТТЄПИС

PRO DOMO SUA

Розмова зі Світланою Одинець¹

Пане Сергію, Ви народилися в Росії, але росли в Запоріжжі, навчалися у колишньому Дніпропетровську, тепер – Дніпрі. Першу дисертацію захищали у Москві, другу у Києві. У Вас було якесь своє символічне і географічне коло, у якому Ви виростили і формувалися?

Я ріс в родині, де коли йшлося про родинну історію, Україна була частиною більшого світу, чи навіть кількох світів. Моя родина по батькові виїхала з України під час голоду 1932–1933 рр. в Росію, на Камчатку, і тим врятувалася. Під час Другої світової війни бабуся і батько опинилися під німецькою окупацією, дід продовжував працювати у Петропавловську-Камчатському. Інший дід був у Червоній Армії, мама з бабусяю – під окупацією. Деякі з членів моєї камчатської родини під час війни ходили на радянських теплоходах в Америку, в рамках програми ленд-лізу. Повернулися в Україну вони наприкінці 1940-х. Тому спогади в родині були завжди пов'язані з українським, радянським, німецьким, американським контекстами.

¹ Сергій Плохій: «Україна змінюється: я відчуваю себе тут сьогодні більш-менш нормальним істориком України, який не мусить платити за свої тексти». *Україна Модерна*. <http://uamoderna.com/jittepis-istory/plokhyy>

Щодо захисту у Москві, то це було і випадково, і не випадково. Я закінчував аспірантуру Дніпропетровського університету, але там не було ради із захисту дисертацій в галузі історіографії та джерелознавства. І тому до Москви я їхав власне з цієї причини. Проте московсько-російський контекст все ж був ширшим: Дніпропетровський університет підпорядковувався напряму Москві, в нас був застосований принцип екстериторіальності, а московські чиновники, на відміну від київських, були менше зацікавлені в стеженні за українським буржуазним націоналізмом і таким подібним. Фактично, в той час контакт з Москвою та російською ліберальною інтелігенцією давав можливість трохи вільніше дихати.

Треба сказати, що я писав свою дисертацію після примусової відставки Петра Шелеста наприкінці 1970-х – початку 1980-х, а тому їхати в Київ і консультуватися там було неможливо. Це могло просто поставити хрест на науковій кар'єрі. У Києві були налаштовані на те, щоб «не пущать», дисертації там блокувалися роками. Тому я належав до тих істориків України, які оминали Київ за будь-якої можливості. Ми, дніпропетровські історики, часто бували у Києві, але спілкувалися з людьми на взірць Олени Апанович, які знаходилися у «внутрішній еміграції». Те саме стосувалося і Львова, де спілкувалися з «двома Ярославми»...

Фактично, Ви росли в багатонаціональному контексті, з родинними контактами з Америкою, Росією. Як на Вас це впливало? І чи Ви вивчали в дитячому віці свою сімейну усну історію? З Вами говорили про війну, про голод?

Спогади були «транснаціональні», але багато чого не договорювалося. Коли я говорю, що в часи голоду

батькова родина виїхала, щоб врятуватися, то це не їхні слова, а моя історична реконструкція, інтерпретація. Вони про це заговорили аж після 1991 року. Згадувалося, однак, і раніше, що моя бабуся з маминого боку врятувала цілу родину, і за неї піднімали тост за столом, проте контекст, в якому це сталося, не обговорювали. Також я чув розмови родичів, які повернулися з Камчатки про те, що вони завжди мріяли повернутися в Україну. Мені тепер шкода, що я не записував тих розмов, але я не робив це ще й тому, що вони мене дуже розчаровували. У школі мені розказували зовсім інше, і це я сприймав як норму. А тут – якісь дивні історії, зовсім інші, незрозумілі. Збиралися якісь бабусі і дідусі, й говорили про те, що не стосувалося історії, якою б вона мала бути за шкільною програмою. От якби вони з Леніним зустрічалися, це б, звісно, була подія, а так...

Власне, я мав відчуття розколу наративів. Родина не була дисидентською, але офіційна і родинна версія історії категорично не збігалися.

Скільки Вам було років, коли Ви почали це проблематизувати і наразі побачили в цьому сенс?

Я думаю, що це сталося суттєво пізніше, коли я був вже більш-менш зрілим істориком. Спочатку мене цікавила камчатсько-американська історія моєї родини. Я хотів займатися холодною війною і американсько-радянськими міжнародними відносинами в цілому. Але мені пояснили, що в таких місцях, як Дніпропетровський університет, немає джерел, і що це тема не для провінції, тому ці теми я покинув. Історія ХХ століття, яка мене цікавила спочатку, була абсолютно заідеологізована, Друга світова війна теж. Я занурився в давнішу

історію, бо таким чином я міг бути відносно вільним від накиннутих офіційною ідеологією стереотипів.

Тобто історія як фах була безальтернативною?

Навпаки. Я хотів бути журналістом, але мій батько мені натякнув, що це не фах, а якщо в мене є талант, то я і так писатиму. Він сам був інженером, який працював все життя в індустрії будматеріалів, на всіляких менеджерських позиціях, але дуже цікавився історією, багато читав і переповідав за столом. Зрештою, я пішов на компроміс: здобути фах історика і повернутися в журналістику. Але от застряг в цьому і все ніяк не можу вийти на основну дорогу. Досі не полишаю надії (сміється).

Щоправда, вже десь з третього курсу я зрозумів, що те, чим я займаюся, це таки серйозно. Ще до університету я читав популярні тексти про Запорізьку Січ, але потім почав читати тих, хто пізніше став моїми професорами, і жахнувся, схопився за голову: розриви між популярним та науковим жанрами були занадто великими. Коли зіткнувся з науковою прозою, де треба працювати над тим, щоб зрозуміти сенси, коли вже не читаєш тільки задля свого задоволення, – зрозумів, що історія з середини виглядає інакше, ніж ззовні. Згодом оцінив значення джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, тощо.

Хто був Вашим головним співрозмовником у цей час? І як Ви знаходили цю іншу літературу? Де діставали книжки?

Мій співрозмовник був моїм ментором, це був Юрій Андрійович Мицик, людина абсолютно унікальна. Його

віддача студентам, безкорисна самопосягата була гідною подиву. Він навіть одягався дуже нетипово, демократично, не по-професорськи. На мене він справив дуже велике враження, біля нього хотілося бути. У нього я писав курсові, але вже на диплом він передав мене своєму вчителю Миколі Павловичу Ковальському. Ми залишалися з ним досить близькими, але формально він не керував моєю кандидатською роботою.

Наведу тільки один приклад відданості Юрія Мицика своїм студентам: моя перша студентська публікація була лише до міри мого авторства, бо написана за мене була власне професором Мициком. Матеріал був мій, але перший варіант був дуже недолугий, тож він сів і просто переписав її на друкарській машинці повністю, подавши її під моїм ім'ям. Сподіваюся, за це зізнання мене не позбавлять всіх моїх звань (сміється). Погодьтеся, це багато говорить про людину, атмосферу, в якій я формувався як історик. Підтримка його була стовідсотковою, і в науці, і в житті. Оскільки він, перед подіями Солідарності, стажувався у Польщі, то до його літератури, привезеної звідти, я цілком мав доступ. Цей дослідник і вивів мене на шлях історика.

Він був унікальною людиною для того середовища, чи не так?

Це все була школа Ковальського, яка формувалася в Дніпропетровську. Вона відрізнялася від решти академічного світу передусім типом стосунків, які там склалися. Люди, які туди потрапляли, були дуже не випадковими, це не були так звані «позвоночники», яких брали по дзвінку від начальства згори. Людей набирав Микола Павлович сам, запрошував тільки тих, які цікавилися у першу чергу наукою і хотіли нею

займатися. У цьому розумінні, порівняно з іншими університетами в Україні, це була абсолютно дивовижна академічна атмосфера. Ні про які хабарі чи щось таке я ніколи не чув. Я не хочу сказати, що це не стосувалося решти історичного факультету, проте в цій групі все було дуже прозоро і ясно. Саме тому мені і досі важко повірити, що десь бувають інші стосунки між науковим керівником і студентом, аспірантом.

Про що була Ваша дисертація і як Ви собі уявляли життя після неї?

Моя дисертація була написана про латиномовні публікації періоду, який зараз називається Хмельниччина, а раніше – визвольна війна українського народу. Після захисту думав далі писати про Україну в польських хроніках XVI–XVII століття. І я вже власне почав над цим працювати, а потім якось повстав проти цієї теми, вже не пригадую з яких причин. Це було досить боляче сприйнято моїм науковим керівником Миколою Ковальським, бо він будував школу джерелознавців. Але у мене виникло сильне бажання займатися власне не тільки джерелами, і перший цей сумнів був зроджений ще під час обговорення моєї роботи в Москві, коли один з дослідників сказав, що він не історіограф чи джерелознавець, а власне історик у широкому розумінні цього слова, а тому може дозволити собі займатися дуже різними проблемами.

Це тоді зродило в мені перші питання щодо своєї майбутньої долі в науці. Мене цікавили міжнародні зв'язки України, і до цього мене, зокрема, заохочувала київська дослідниця Олена Апанович. Коли я почав роздивлятися навколо, то відкрив «тонни» джерел, які

були видані в Римі про українську католицьку церкву. Оскільки моя кандидатська дисертація була базована на латиномовних джерелах, то довелося підвчити італійську, і я зміг читати й ці матеріали. Ватиканські джерела привели мене у світ, у якому я ніколи не сподівався опинитися: історія церкви, релігії, культури.

Де Ви їх читали?

Кілька томів було у Києві, але більшість – у Москві. Свою докторську дисертацію я написав і захистив на цих друкованих джерелах, плюс українські та пітерські архіви, і лише на останньому етапі її підготовки, у 1989 році, зміг вперше потрапити до архіву Ватикану. Цими друкованими римськими джерелами не користувалися з політичних причин, і через мову теж. Моя книжка була проривом, де я говорив про Рим і католицьку церкву поза рамками звичного тоді атеїстичного та антиуніатського підходу. На цю книжку, звісно, я критично дивлюся зараз, вона починається з цитати Енгельса, але на той момент це була перемога, і реакція колег на неї була дуже позитивна. В якомусь сенсі тоді я вріс у тематику церковної та культурної історії, але певною мірою це також була й міжнародна історія. Книжка вийшла під назвою «Папство і Україна».

Пане Сергію, розкажіть про своє перше довготривале стажування на Заході. Як Вам вдалося туди потрапити з СРСР?

Так, у періоді між моїми двома дисертаціями справді стався один дуже важливий момент: в 1986–1987 роках, за часу перебування Горбачова, я опинився на стажуванні

в Колумбійському, і – на кілька тижнів – у Гарвардському університеті, чого я ніколи не планував. По-перше, це стало можливим через загально-союзне підпорядкування Дніпропетровського університету. Дніпропетровці їздили більше, ніж будь-які інші вчені. Я потрапив в Америку, може, п'ятим чи шостим вченим з мого університету, але першим з істориків. Сталося це тому, що Горбачов, який прийшов до влади у 1985 році, підписав першу угоду зі США про обмін вчених, де, як мені казали, специфічно йшлося про гуманітаріїв. Традиційно, американці надсилали в Союз гуманітаріїв, а СРСР надсилав туди технарів, щоб наш прогрес відбувався швидшими темпами (*сміється*), проте цього разу погодилися вислати гуманітаріїв. У той рік виїхало три історики, але потім це знову прикрилося.

В Америці я вперше зустрівся з Омеляном Пріцаком, Франком Сисиним, Любомиром Гайдою. Франк Сисин на цьому етапі став для мене тим, ким в Україні був Юрій Мицик. Ця людина відіграла надзвичайну роль у моєму формуванні. Спочатку я кидався на все, як з «голодного краю», мені відкрилося ХХ століття, доступ до мемуарів, спогадів, я відвідав кілька лекцій Річарда Пайпса. З самого початку, через Юрія Мицика, який стажувався в Польщі, я знав, що задушлива атмосфера радянської історіографії – не єдине, що існує у світі, і я був відкритий до нового. Тільки не був готовий до тієї кількості інформації та вражень, які я отримав. У той час я не лише написав добру частину докторської дисертації, але набрався стільки матеріалів, впливів, контактів, які довго реалізовувалися пізніше. Власне в Америці мене дуже зацікавила усна історія, і я повертався в Україну зокрема для того, щоб розпочати цю ділянку тут. З цього, правда, нічого не вийшло.